

LA FESTA O MISTERI D'ELX SEGONS UNA CONSUETA INÈDITA DEL SEGLE XVIII

0. LA FESTA O MISTERI D'ELX *

Com és sabut, la Festa d'Elx és l'única peça heretada del teatre medieval —de tot Europa— que ha perdurat fins als nostres dies d'una forma ininterrompuda, gràcies a una butlla papal d'Urbà VIII que, el 1632 —i malgrat els acords del Concili de Trento sobre la prohibició de les representacions teatrals dins de les esglésies—, autoritzava definitivament, i protegia d'una manera especial, la representació il·licitana que cada mes d'agost tenim l'oportunitat de presenciar en la basílica de Santa Maria d'Elx. És aquesta una mostra de teatre religiós, de tema assumpcionista, complexa quant a la seua escenificació ja que s'hi desenvolupen les accions teatrals tant en el pla horitzontal com en el vertical mitjançant una espectacular tramoia aèria. Cal dir també que es tracta d'una representació totalment cantada, i la part musical és un dels elements més importants de la Festa. Donada la difusió que aquesta ha tingut en els darrers anys, no insistirem en les seues característiques generals. Per a una informació més detallada, remetem els interessats a les importants monografies que, sobre el tema, s'han publicat darrerament.¹

* Aquesta comunicació forma part d'un estudi molt més ampli que s'inclou en l'edició facsímil de la consuetud del 1751, actualment en procés d'edició.

1. Veg. especialment JESÚS FRANCESC MASSIP, *Teatre religiós medieval*

1. LA FESTA I LES CONSUETES

El text històric de la Festa d'Elx ens ha arribat a través de la consueteta o directori que feien servir els diferents mestres de capella per a muntar i cantar l'obra. La consueteta, recordem-ho, és el manuscrit on es conserva un text dramàtic amb les diferents acotacions escèniques, musicals, etc., per a la seua adequada representació.

En el cas de la Festa, la consueteta original o primera, que custodiava el municipi en la seua «caixa de tres claus» fins al 1706, no ens ha arribat i, fins ara, només conservàvem el text en quatre manuscrits, els quals s'inscrivien en una mateixa tradició documental, ja que cadascun d'ells copiava l'esmentada consueteta original o una de les possibles còpies d'aquella. Es tracta, bàsicament, de les còpies que coneixem amb els noms de consuetes de 1625, 1639, 1709 i 1722, les quals passem a detallar.²

a) *Llibre de la Festa de Nostra Senyora de la Assumptió, dita vulgarment, la Festa de la villa de Elig* (1625). És la consueteta més antiga de totes les conegudes i fou feta per Gaspar Soler Chacon complint un encàrrec d'Honorat Martí de Montsís, familiar del Sant Ofici de Múrcia. La còpia, que es féu, possiblement, a fi que la Inquisició conegués el text de la representació, inclou només la lletra dels cants i de les acotacions escèniques, però no la música. A més, Soler Chacon —que féu la còpia a partir de l'original que era custodiat pel Consell de la Vila— sembla que volia congraciar-se amb el membre del Sant Ofici i és per això que, a banda

als Països Catalans (Barcelona, Ed. 62, 1984); i l'edició facsímil de la consueteta del 1709 (València, Conselleria de Cultura, 1987) amb un estudi crític del text de l'esmentat Jesús F. Massip i un estudi crític de la música a càrrec de M. Carme Gómez i Muntané. També, de LLUÍS QUIRANTE, *El Misteri d'Elx* (València, Gregal, 1985) i *Teatro asuncionista valenciano de los siglos XV y XVI* (València, Conselleria de Cultura, 1987). D'altra banda, és força interessant la consulta del catàleg de l'exposició *Món i misteri de la Festa d'Elx* (València, Conselleria de Cultura, 1986).

2. Per a una informació més minuciosa i comparada d'aquestes consuetes, veg. l'edició facsímil citada, estudi crític del text a cura de JESÚS F. MASSIP, pàgs. XXVII-XXXV. També JOAN CASTAÑO, *Les Consuetes de la Festa d'Elx*, «Zeitschrift für Katalanistik» (Frankfurt, en premsa).

d'ampliar les acotacions del text, hi afegeix uns capítols finals amb una sèrie d'explicacions sobre les festes de la població —la nit de l'albà, les processons, etc.—, a més d'alguns fets miraculosos atribuïts a la Mare de Déu d'Elx i, també, unes notes sobre la història antiga de la ciutat.

Coneixem aquesta còpia gràcies a les transcripcions que el 1929 i el 1933 en féu l'erudit i arxiver local Pere Ibarra,³ ja que el manuscrit original —que aquest arxiver assegura haver tingut en les seues mans l'any 1900 i que era propietat de José María Ruiz de Lope—, avui es considera perdut.⁴

b) *Consueta de la Festa de Nostra Senyora de la Assumptió que es celebra en dos actes vespra y dia en la insigne Villa de Elig. Escrita per un devot seu en VI dies del mes de febrer del any MDCXXXIX* (1639). Aquest manuscrit sembla una altra còpia de l'original que guardava el Consell i, a pesar d'haver desaparegut durant els últims trenta anys del nostre segle, conté —segons les descripcions i transcripcions fetes per Fuentes i Ponte o Roc Chabàs principalment—⁵ la lletra, la música i les acotacions, encara que d'una manera més breu que l'anterior manuscrit. Aquest segon, és el primer que transcriu la música de la Festa, a més d'inventariar el nom de tres dels compositors de les partitures musicals: Ribera, el canonge Pérez i Lluís Vich. És la consueta més mal estudiada, ja que en totes les edicions que se n'han fet en els segles XIX i XX només s'ha transcrit la lletra dels cants i les acotacions, i mai la música d'una manera completa.⁶

3. VEG. PEDRO IBARRA, *Lo Misteri d'Elig, El Misterio de Elche, Manual del curioso espectador de la representación de la famosa fiesta, compuesto para que sirva de guía y claro conocimiento. Primera edición de su más antiguo texto* (Alacant, Imp. Lucentum, 1929) i *El tránsito y la Asunción de la Virgen* (Elx, Imp. Agulló, 1933?).

4. Cal fer notar dues edicions recents d'aquest text a partir de la segona publicació d'Ibarra: l'elaborada per JESÚS F. MASSIP en el volum 41 de la *Història de la literatura catalana* d'Orbis-62 (1984) i l'edició de LLUÍS QUIRANTE, *op. cit.* (1987).

5. JAVIER FUENTES Y PONTE, *Memorias histórico-descriptiva del santuario de Nuestra Señora de la Asunción en la ciudad de Elche* (Lleida, Tip. Mariana, 1887). I ROC CHABÀS, *El drama sacro de la Virgen de Elche*, «El Archivo», IV (Dénia 1890), pàgs. 203-214.

6. Només FUENTES Y PONTE (*op. cit.*) inclou una làmina amb la repro-

c) *Consueta o director per a la gran funció de vespra i dia de la Mare de Déu de la Assumpció, Patrona de Ells, per a els mestres de capella* (1709). És l'única consueta de propietat municipal i actualment es conserva en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx. Fou copiada pel beneficiat Josep Lozano i Rois, i conté la música, la lletra i les acotacions. És molt possible que aquesta consueta es fes a partir de la del 1639 a l'efecte de reposar l'original i/o la còpia perdut durant el saqueig que patí l'Arxiu l'any 1706, durant la Guerra de Successió. Aquesta consueta, que pot considerar-se l'«oficial», és la més estudiada i editada.⁷

d) *Consueta del 1722*. Aquest manuscrit no té cap títol indicatiu i és una còpia feta pel mateix Lozano i Rois de la consueta del 1709. Actualment es conserva en la biblioteca particular de la família Orts, d'Elx, i ha estat estudiada i editada per Lluís Quirante.⁸

2. UNA CONSUETA INÈDITA

A aquests quatre textos importants, ha vingut a sumar-se un de cinquè que, de forma casual, fou trobat a Elx entre els papers de la biblioteca privada de l'erudit elxà Josep M. Ruiz de Lope, ara fa quatre anys, el 1984.⁹ Una vegada vist i estudiat l'esmentat manuscrit, es pot afirmar que es tracta d'una nova consueta, datada el 1751, on es copia, amb modificacions i ampliacions, el text de Gaspar Soler Chacon (1625) i que fins ara havia estat ignorada.

ducció de les partitures dels cants de l'àngel de la «Mangrana», de sant Tomàs i de la Coronació.

7. D'aquesta consueta, a banda l'edició facsímil citada (1987), n'hi ha una altra feta per l'Instituto de España l'any 1941 amb pròleg d'E. d'Ors, i una de tercera feta per JOSÉ M. VIVES, *La Festa y el consueta de 1709* (Elx 1980).

8. Veg. el seu llibre *El misteri d'Elx*, ja esmentat en la nota 1. De l'original, també pot consultar-se'n una xerocòpia en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx.

9. Cal recordar que aquest personatge fou també el darrer propietari, conegut, de la consueta del 1625, segons les afirmacions de P. Ibarra, i de la del 1639, segons manifesta Javier Fuentes.

El manuscrit que conté aquesta nova consuetada és un volum en forma de quart, amb pàgines de dimensions regulars de 212 × 145 mm, amb tapes de pergami, sense cap reforç i amb quatre lligadures de cuir. En la part superior de la coberta pot llegir-se: *Llibre per a solament, los fills / Y descendents, de my. Dn. Car/los Tàrrega, Y Caro. / Any. 1751*. Aquesta insistència en «per a solament» confirma la tendència ocultista que ha envoltat la Festa d'Elx. Sempre ha existit entre els il·licitans un cert temor que la seua Festa pogués ser copiada o «robada» pels pobles veïns o per qualsevol foraster. Tan sols algunes persones privilegiades podien accedir als textos, a fi de traure'n còpia.¹⁰

El paper del manuscrit és verjurat i repartit en dos plecs, un de sis fulls i l'altre de cinquanta-dos; els fulls apareixen cosits amb guita de canem i mostren en el llom tres contraforts de badana. En total, són cinquanta-vuit fulls sense foliar. El text del document apareix en caixa de 196 × 118 mm aproximadament, tot i que les fluctuacions en aquestes mesures són nombroses ja que es tracta d'un manuscrit.

El llibre, el podem dividir en quatre apartats que podem descriure de la manera següent:

Folis 2 a 12: *Relación del Apellido de Tàrrega, y una sucinta Genealogia de tots los Ascendents per Línea recta, ab lo Abre...*

Folis 14 a 39: *Llibre de la Festa de Nostra Señora de la Assumpció dita vulgarment la Festa de Agost de la Vila de Elig, treta de originals registres antichs; ab altres notícies recopilades de escriptures, y fragments...*

Folis 40 a 46: *Resumen de les Antiquetats de esta Villa de Elig recopilades per my Dn. Carlos Tàrrega...*

Folis 47 a 48: unes breus anotacions titulades *Varias apuntaciones de la tierra de Promisión* i una nota final, en el revers del foli 48, sobre la donació de la ciutat d'Elx a Cárdenas, tot això escrit, segons ens sembla, per una altra mà, possiblement del segle XIX.

10. En aquest sentit ja manifestava G. Soler Chacon en la consuetada del 1625 l'acord de «no donar lloch la vila ny clero a que-s fassen trellats per la autoritat y gravetat de la Festa».

Els fulls restants, folis 49 al 58, i també els números 1, 13 i 16 apareixen en blanc.

El manuscrit està gairebé totalment escrit en català a pesar de la data tan tardana i del fet d'escriure's a Elx. A vegades, però, l'autor intenta passar-se al castellà o escriu algunes expressions en aquesta llengua, però recupera aviat la llengua original. On més es fa notar aquesta fluctuació de llengües és en el primer apartat, quan explica el reconeixement de noblesa per a la seua família per part de la Reial Cancelleria de Granada. En relatar totes les gestions fetes, les conta en castellà perquè aquesta és la llengua de la cancelleria. Més endavant, en el foli 41, hi ha una anotació on indica voluntàriament «continuo en idioma castellano» i escriu dues línies en aquesta llengua, i immediatament les ratlla i torna a adoptar la llengua que li és més pròxima. Com a excepció, cal citar les notes finals del manuscrit, que, com hem dit, pertanyen a una altra mà i són en castellà.

D'altra banda, hi ha una altra característica força important, i és que Carles Tàrraga mostra una certa preocupació lingüística a l'hora de transcriure el text de la Festa. Açò pot comprovar-se comparant el text que coneixem copiat per Soler Chacon i el seu. Tàrraga no dubta en cap moment a esmenar la plana al primer a fi de donar un text més regular quant a l'ortografia.¹¹

Per acabar aquest apartat, donem ací una breu notícia de Carles Tàrraga i Caro. La família d'aquest era originària de Catalunya, i el nostre personatge va nàixer a Aiora el 17 de maig de 1687. Poc després de nàixer ell, la seua família es traslladà a Elx. Les úniques dades que tenim sobre la vida d'aquest personatge, són que fou Requeridor o Capità de la costa marítima d'Elx i que, durant uns anys, fou administrador dels béns destinats pel Consell il·lícit a la Festa. Morí a Elx, a 82 anys, el 13 de desembre de 1769.

11. Per problemes d'espai no abordem ací l'estudi lingüístic del manuscrit, que deixem per a una pròxima ocasió.

3. NOTÍCIES SOBRE LA FESTA

En un apartat final de la consuetada descrita, Carles Tàrrega afegeix una sèrie de capítols on replega diverses notícies sobre la Festa d'Elx o sobre la història de la pròpia població. D'una banda, copia els fets miraculosos esdevinguts al voltant de la representació i dels quals ja havia donat notícia Soler Chacón en el seu text del 1625, però, a més, també n'hi reporta d'altres esdevinguts entre el 1625 i el 1751.

Entre els fets extraordinaris atribuïts a la intercessió de la Mare de Déu d'Elx, hem de destacar d'una manera especial aquells que fan referència a la tramoia aèria de la Festa. En aquest sentit, volem insistir en la importància que la descripció d'aquests esdeveniments té —per manca d'altre tipus de documentació— per a la reconstrucció de la forma en què aquesta tramoia era organitzada en l'època en què la Festa era representada en la nau central de l'església de Santa Maria, i no en el creuer del temple, sota la cúpula, com s'esdevé en els nostres dies.¹²

L'autor ens descriu «milacres» com l'esdevingut l'any 1502, quan, en el moment de pujar l'Araceli amb quatre àngels i la imatge de la Mare de Déu, es trencà «un bastó dels que la sustenten a la carrucha», i tanmateix la tramoia pogué arribar a l'arcada del temple sense altra novetat. Altres versions d'aquest fet asseguren que els àngels suspengueren el seu cant fins que arribaren a l'arcada. També l'any 1640, a un dels operaris de la tramoia aèria «se ly torbà lo cap y venzé lo cos y caigué y pegà en lo tauló», i fou auxiliat ràpidament pels seus companys, que evitaren que caigués. Un altre any, el 1691, caigué damunt del llenç que representava el cel una de les ales de la Magrana o Núvol i encara que aquesta pesava dues arroves, no es trencà el «llenç pintat de lo cel», tot i que ja era molt vell. Entre altres fets relacionats amb aquesta tramoia, també podem citar la caiguda d'una de les pedres que, en el

12. Aquest canvi de situació es dugué a terme el 1761. Cf. JOAN CASTAÑO, *La tramoia de la Festa d'Elx. Notes a la seua evolució*, «L'Espill», núm. 22, pàgs. 11-23.

terrat de l'església, sostenien en l'aire les portes de fusta de la trapa del terrat per on baixaven les tramoies; aquesta pedra restà en el llenç de les portes del cel, sense caure a l'interior de l'església.

Totes aquestes notícies i altres breus descripcions semblants ens permeten de fer una hipotètica reconstrucció de la tramoia utilitzada en aquest segle. La representació s'esdevenia en el cadafal que, suposem, estava situat sota un forat fet en la volta de la nau —l'esmentada «trapa del terrat»—, per on devien aparèixer els artefactes celestials. Aquesta trapa era tancada la resta de l'any per mitjà d'unes portes de fusta que durant la representació eren assegurades amb unes pedres. A uns quatre metres i mig, havia d'haver-hi un llenç pintat que figurava el cel. Aquest llenç presentaria, coincidint verticalment amb la trapa, les denominades portes del cel sobre les quals travessava una biga o tauló per a ús dels operaris.

En aquests capítols finals de la consuetada del 1751, també resulta de gran interès un apartat dedicat a descriure l'aparició miraculosa de la imatge de la Mare de Déu d'Elx. Com ja és sabut, existeix a Elx una tradició tramesa de generació en generació, segons la qual l'esmentada imatge —protagonista del Misteri— aparegué dins d'una caixa de fusta que surava en la platja del Tamarit (una platja d'Elx), l'any 1266 segons uns autors, l'any 1370 segons uns altres. A més, una altra part d'aquesta tradició assegura que, juntament amb la imatge, dins de la caixa arribà també la consuetada original de la Festa, que fou posada en escena pels il·licitans des del mateix moment de l'extraordinària aparició.¹³

Tanmateix, malgrat datar-se aquesta «aparició», com hem vist, en el segle XIII o XIV, no serà fins al XVIII que apareixeran els primers relats d'aquesta tradició. Exactament, la primera referència a l'aparició de la Mare de Déu, i de la consuetada de la Festa, ha estat trobada en un petit poema del 1734.¹⁴ Existeix, però,

13. Per a una informació més detallada, veg. L. QUIRANTE, *Sobre l'origen miraculós de la Festa*, «La Rella», núm. 1 (Elx 1983), pàgs. 33-40, i JOAN CASTAÑO, *Apuntes sobre la venida de la Virgen a Elche* (Elx 1984).

14. Cf. CARLES ROS, *Epítome del origen y grandezas del idioma valenciano* (València 1734).

una descripció suposadament anterior, que és la conservada en un Llibre Racional de l'Arxiu Municipal d'Elx i datada l'any 1710. Aquesta dada, però, hem de considerar-la amb certes cauteles, ja que l'esmentat Llibre Racional és una còpia de l'original feta durant el segle XIX i que conté notícies d'aquesta centúria. No serà fins al 1740 que, amb l'aparició de la segona edició del *Compendio histórico...* del P. Juan de Villafañé,¹⁵ es publiqui —de forma explícita i per primera vegada— la llegenda de la Vinguda de la Mare de Déu d'Elx.

El fet que Tàrrega i Caro incloga la descripció de la Vinguda en el seu manuscrit confereix a aquest text una gran importància, ja que es tracta de la primera —i única— vegada que una consuetud de la Festa reproduïx el relat de l'aparició, unint així la miraculosa aparició de la imatge mariana amb l'origen dels textos del Misteri.

La descripció de Tàrrega, dins un primer bloc de relats semblants que més tard seran modificats lleugerament afegint-hi nous detalls,¹⁶ ens assenyala com l'aparició s'esdevingué el mes de maig de 1266 en descobrir alguns veïns d'Elx una caixa que surava per la mar, en l'actual vila de Santa Pola. Examinada la dita caixa, descobriren una imatge de la Verge «de cos entregue» junt amb «uns llibres manuals que trobaren escrits en idioma limosina que mostaven com avia de zelebrar-se a esta soberana Verge els misteris de la sua mort y Asumpció y restant de la festivitats».

Finalment, indicarem que un últim capítol de la consuetud de Tàrrega es dedica a replegar algunes notícies històriques de la vila d'Elx. Algunes d'aquestes notes estan copiades del text de Soler Chacon —que al seu torn les pren del manuscrit de Cristòfol Sanç¹⁷—, però Tàrrega n'afegeix moltes més de noves, sense que

15. J. VILLAFANÉ, *Compendio histórico de las milagrosas imágenes de María Santísima que se veneran en los más célebres santuarios de España* (Madrid 1740). Aquest autor, en la primera edició de la seua obra impresa a Salamanca el 1726, no incloïa Elx ni la seua Mare de Déu.

16. Tàrrega mateix ja insinua el fet que, encara que altres escriptors ho diuen «d'altra manera», ell segueix aquesta tradició.

17. CRISTÒFOL SANÇ, *Recopilación en que se da quenta de las cosas ancí antigas como modernas de la ínclita villa de Elche*, manuscrit del 1621

hàgem pogut trobar les fonts documentals o bibliogràfiques que aquest féu servir, car no les indica. A més, també hi fa una breu descripció biogràfica d'alguns personatges notables de la ciutat, tant en el camp de les lletres com en els de les armes o la religió.¹⁸

4. IMPORTÀNCIA DE LA CONSUETA DEL 1751

Després de tot el que acabem de veure, es pot deduir fàcilment com és d'important la troballa d'aquesta consuetat. En primer terme, perquè la documentació conservada sobre la Festa anterior al segle XIX —llevat de l'administrativa— és ben escassa. En segon terme, perquè el fet de copiar el text de Soler Chacon amb poques variacions ens confirma l'existència d'aquest, que, com hem assenyalat *supra*, només era conegut per les edicions fetes per Pere Ibarra —ahora que confirma també la mateixa transcripció d'Ibarra, feta l'any 1933— i que alguns investigadors havien posat en dubte davant les diferències que s'observen entre l'edició esmentada i la del 1929, també d'Ibarra.¹⁹

En tercer lloc, els capítols finals de la consuetat ens permeten de reconstruir i aclarir alguns aspectes de la tramoia aèria de la Festa en els moments anteriors al seu trasllat a la cúpula de l'església actual de Santa Maria, i conèixer parcialment l'evolució teatral de la Festa durant el segle XVIII. Finalment, cal fer notar el fet que aquesta consuetat és la primera i l'única que inclou la descripció de l'aparició de la imatge de la Mare de Déu, amb què es

conservat a l'Arxiu Municipal d'Elx. N'hi ha una edició, amb pròleg de J. Gómez Brufal, feta a Elx, Lib. Atenea, 1954.

18. En aquest sentit, cal fer notar la petita nota biogràfica del frare il·lícit Francesc González, del qual s'ocupa una altra comunicació presentada a aquest VIII Col·loqui.

19. Aquesta transcripció havia estat posada en qüestió per José M. VIVES, *op. cit.*, pàg. 51. Nosaltres creiem, amb L. QUIRANTE, *op. cit.* (1987), pàg. 278, que les esmentades diferències entre ambdues edicions de P. Ibarra són degudes a les modificacions fetes per aquest en el text del 1929 per tal que pogués ser utilitzat com a guia pels espectadors de la Festa. La transcripció vàlida, feta «a la letra» com indica el mateix Ibarra, és la del 1933.

confirma el fet que fou el segle XVIII el moment en què pren cos aquesta llegenda i esdevé una tradició més dels il·licitans.

Totes aquestes dades són les que ja ens ha proporcionat aquesta consuetat. A més, però, quan s'haurà fet un estudi lingüístic exhaustiu del text, estem segurs que aquest manuscrit ens fornirà dades valuoses sobre l'estat del català al País Valencià durant el segle XVIII.

JOAN CASTAÑO - GABRIEL SANSANO

